

ԱՀԱՐՈՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

*ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետ,
իրանագիտության ամբիոնի դասախոս
էլ. փոստ՝ aharon.vartanean@gmail.com
aharon.vardanian@ysu.am*

ԱՆԻ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

*ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետ,
իրանագիտության ամբիոնի մագիստրոս
էլ. փոստ՝ ani.margaryan3@ysumail.am
DOI: 10.56813/2953-786X-2022.2-178*

**ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆ ԻԻՀ
ՆԵՐՔԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹՈՒՄ՝ ՔԱՌՕՐՑԱՅԻՑ ՄԻՆՉԵՎ
ՔԱՌԱՍՈՒՆՉՈՐՍՕՐՑԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄ (2016-2020 ԹԹ.)**

Իրանի Իսլամական Հանրապետության (ԻԻՀ) պետական բարդ համակարգի պարագայում, որտեղ որոշումների կայացման գործընթացն աշխատում է «բարդ համակարգում կոնսենսուսի» սկզբունքով (Byman, 2001: 21), այդ նույն գործընթացի վրա ազդող գործոնները և տրամաբանությունը դժվար է հատկորոշել: Քաղաքականություն որոշող ինստիտուտների, ինչպես նաև քաղաքական տարբեր թերի մոտեցումներն արտահայտվում են ներքին խոսույթում՝ դրանց հետ կապված անձանց տեսակետների ու մեղիա ռեսուրսների միջոցով:

Ներքին խոսույթում առկա տեսակետների, վերլուծությունների ու դիրքորոշումների միջոցով փորձել ենք բացահայտել ԻԻՀ՝ Արցախյան հակամարտությանն ուղղված մոտեցումների տրամաբանությունը: Դիտարկվել են հենց այդ ներքին քննարկումները՝ ներիրանական խոսույթը՝ հիմնականում

իմաստային (թեմատիկ) և քննախոսական (դիսկուրս) վերլուծության միջոցով:

- Ներքին քննարկումները 2016 թ. ապրիլյան քառօրյա պատերազմի համատեքստում

Քառօրյա պատերազմի ընթացքում և դրանից անմիջապես հետո, բուն ռազմական գործողությունների՝ հիմնականում չեզոք լուսաբանումից անդին, իրանական մեդիայում քննարկումն ընթանում էր պատերազմի սանձազերծման պատճառների շուրջ: Այս ուղղությամբ վերլուծություններում ուրվագծվում են պատճառների մատնանշման երկու մակարդակներ. առաջինը՝ Հայաստան-Ադրբեջան հարաբերությունների և առկա ներքին պատճառների, երկրորդը՝ արտաքին խաղացողների հարաբերությունների համատեքստում:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ պատերազմի՝ Ադրբեջանի կողմից սանձազերծված լինելը վերլուծություններում կասկածի տակ չի դրվում: Այսպես, օրինակ՝ ապրիլի 5-ին «Ղոդս» օրաթերթի¹ կայքին տված հարցազրույցում միջազգային հարցերով փորձագետ Հասան Բեհեշթիփուրը բախումը համարում է «նավթի գնի անկման պատճառով Ադրբեջանում առաջ եկած տնտեսական և դրա արդյունքում՝ նաև քաղաքական» ճգնաժամի արդյունք, որի միջոցով *«Իլհամ Ալիևը ցանկանում է... Ադրբեջանի ժողովրդի զգացմունքներն ու համակարծրությունը հրահրելով՝ ուշադրությունը շեղել մյուս խնդիրներից»* (Quds Online 2016): Կովկասի հարցերով զբաղվող մեկ

¹ «Ղոդս» օրաթերթը տպագրվում է Թեհրանում ու Մաշհադում միաժամանակ և պատկանում է «Ասթան-ե Ղոդս-ե Ռազավի» հիմնադրամին: Բռնիադներն Իրանում, ըստ էության, հոգևոր առաջնորդի կողմից վերահսկվող ֆինանսական ցանց են կազմում: Օրաթերթի անվանումը չպետք է շփոթել կապելով «Ղոդս» ուժերի հետ:

այլ փորձագետ՝ Վալի-Քուզեգար Քալեջին (Ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնի² ավագ փորձագետ, «Իրաս»³-ի գլխավոր խորհրդի անդամ) նկատում է (4 ապրիլ 2016 թ.) նաև, որ «Ադրբեջանի ռազմական գործողությունները կամ ռազմական արձագանքը կարելի է համարել Մինսկի խմբի մեխանիզմով հակամարտությունը խաղաղ կերպով լուծելու ուղղությամբ Ադրբեջանական Հանրապետության հիասթափության և անհուսության արդյունքը...» (Kāleji, 2016):

Մեր առանձնացրած երկրորդ՝ արտաքին խաղացողների հարաբերությունների համատեքստում ընթացող քննարկումն ու վերլուծությունները կարելի է դասակարգել մի քանի հիմնական թեմաների:

Ռուսաստան-Արևմուտք շահերի բախում: Այս խոսույթը, թերևս, լավագույնն է արտահայտում Ադրբեջանում ԻԻՀ նախկին դեսպան Աֆշար Սոլեյմանիի՝ «Դիփլոմատի-յե իրանի» կայքի համար գրված հոդվածը (6 ապրիլ, 2016 թ.), որտեղ նա նշում է, որ Ռուսաստանը «պարզապես օգտագործում է Հա-

² Ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնը (CSR) ռազմավարական հարցերով Իրանի առաջնակարգ «Think Tank»-երից էր (գործել է մինչև 2017 թ.), որը ԻԻՀ Համակարգի նպատակահարմարության խորհրդի հետազոտական թևն էր կազմում: 1992-2013 թթ. կենտրոնի նախագահն է եղել Հասան Ռոհանին: 1997 թ. որպես այս կենտրոնի համագործակից հիմնադրվել է նաև Նախագահին կից Ռազմավարական ուսումնասիրությունների կենտրոնը (CSS):

³ «Իրաս»-ը կամ «Իրան-Եվրասիա» վերլուծական-հետազոտական կենտրոնը իրանական հեղինակավոր «Think Tank»-երից մեկն է, որը գործում է որպես ոչ կառավարական վերլուծական կենտրոն սկսած 2004 թվականից: Կենտրոնի ղեկավարը Մեհդի Սանային է, որը 2013-2019 թթ. զբաղեցնում էր Ռուսաստանում Իրանի արտակարգ և լիազոր դեսպանի պաշտոնը, իսկ 2008-2013 թթ. եղել էր ԻԻՀ Խորհրդարանի պատգամավոր:

յաստանին», որպեսզի խանգարի Ադրբեջանին՝ խորացնել ինտեգրումը դեպի Արևմուտք (Soleymani, 2016):

Թուրքիայի շահագրգռվածություն, Ռուսաստան-Թուրքիա անուղղակի առճակատում: Թեհրանի քաղաքապետարանի «Համշահրի» օրաթերթում 2016 թ. ապրիլի 3-ին հանդիպում ենք «Ղարաբաղի ճգնաժամի լուծման բանալին՝ Ռուսաստանի ձեռքում» վերտառությամբ հոդվածի, որի հեղինակ Բահրամ Ամիրախմադիանը (Եվրասիայի հարցերով փորձագետ, Թեհրանի համալսարան) պնդում է՝ «Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև բախումը նշանակում է նաև Թուրքիայի և Ռուսաստանի անուղղակի առճակատում»՝ միտված Ադրբեջանին «դեպի Ռուսաստան թեքվել» ստիպելու (Amirahmadiān, 2016): Այսպիսի տեսակետից բացի՝ վերլուծական խոսույթում առավել հաճախադեպ են «մերձավորարևելյան ճակատի» հիշատակումները. «անհավանական չի թվում, որ [Թուրքիան] ցանկություն ունենա Ռուսաստանի համար նոր մի ճակատ բացելով ազատվել Սիրիայի ճգնաժամում առկա ճնշումից» (Noruzpur, 2016). «Խաբար Օնլայն» լրատվականի⁴ հետ հարցազրույցում (9 ապրիլի, 2016 թ.) նշում է Ռուսաստանի և Կենտրոնական Եվրասիայի հարցերով փորձագետ Ջահանգիր Քարամին: «Մերձավոր Արևելքից շեղելու» Թուրքիայի նպատակի մասին այսպիսի տեսակետները մեկ անգամ չէ, որ հանդիպում են. օրինակ՝ «Թուրքիայի ինտերվենցիոն քաղաքականության» համատեքստում այս մասին է խոսում նաև Ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնի՝ Ռուսաստանի ու Կովկասի քաղաքական հարցերով հետազոտող Զոհրե Խան-Մոհամմա-

⁴ «Խաբար Օնլայն»-ը բարեփոխական ուղղվածությամբ լրատվամիջոց է, որի հիմնադիր Ալիոեզա Մոեզին ԻԻՀ նախագահ Հասան Ռոհանիի գրասենյակի հանրային կապերի և տեղեկատվության պատասխանատուն էր:

դին՝ «Դիփլոմասի-յե Իրան»-ում (Xān-Mohammadi, 2016), բարեփոխական «Շարդ» օրաթերթը (Ruznāme-ye Šarq, 2016), կամ, օրինակ՝ նույն Ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնի հետազոտողներից Վալի Գոլ Մոհամմադին՝ արդեն «Իրաս» վերլուծական-հետազոտական կենտրոնի կայքում: Այս վերջին վերլուծության՝ տարածաշրջանում Թուրքիա-Ռուսաստան հարաբերությունների դերին վերաբերող հատվածը ևս խիստ բնութագրական է. *«Ռուսաստանի և Թուրքիայի երկկողմ՝ համագործակցությունից մինչև հակամարտություն, հարաբերություններն են, որ որոշելու են Հարավային Կովկասում անվտանգային և աշխարհաքաղաքական զարգացումների ընթացքը»* (Gol-Mohammadi, 2016):

«Արևմուտքի» և «բացասական բևեռի» այլ խաղացողների շահեր: Որպես այս շրջանում հասարակական-վերլուծական խոսույթի կարևոր բնութագրիչ՝ հարկ ենք համարում ընդգծել, որ Իրանում ընդհանուր առմամբ բացասականորեն ընկալվող խաղացողներն, ըստ էության, որպես ադրբեջանական կողմի միջնորդավորված հովանավոր են դիտարկվում: Այսպես օրինակ՝ պաշտոնական «Իրնա»-յում ԱՄՆ-ն և ՆԱՏՕ-ն հիշատակվում են որպես *«Թուրքիայի հովանավորներ»* (‘Asgari, 2016), իսկ «Մաշրեդ»⁵ լրատվականը ԱՄՆ-ին *«Ղարաբաղի վրա հարձակվելու կանաչ լույս վառող»* է համարում՝ նշելով (4 ապրիլի, 2016 թ.), որ *«Վաշինգտոնն այս աջակցության համար երկու կարևոր պատճառ ունի՝ աշխարհաքաղաքականությունն ու փողը»* (Mashregh News, 2016, I): Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ Ադրբեջանի պոտենցիալ աջակիցների

⁵ Ըստ որոշ աղբյուրների՝ «Մաշրեդ»-ը մոտ է կանգնած ԻՀՊԿ-ի հետախուզությանը:

թվում հիշատակվում է անգամ Սաուդյան Արաբիան (Kāleji, 2016)⁶:

Բացի արտաքին խաղացողների դիրքավորմանն ու մասնակցությանը վերաբերող քննարկումներից, Ապրիլյան պատերազմի հետ կապված իրանական լրատվական, վերլուծական տիրույթում, ինչպես նաև տարատեսակ ուղեղային կենտրոններում ուրվագծվում են ևս երկու կարևոր թեմաներ, որոնք ուղղակիորեն մատնացույց են անում տարածաշրջանի հետ կապված ԻԻՀ-ում առկա մտավախությունները:

Դրանցից առաջինը *տարածաշրջանում ահաբեկչական ուժերի ներգրավման հնարավորությունն է*: Անկայուն իրավիճակի դեպքում ահաբեկչական խմբավորումների ներթափանցման վտանգի մասին հիշատակումներ կան հակամարտությանը վերաբերող փորձագիտական տեսակետների զգալի հատվածում (Kāleji, 2016; Quds Online, 2016): Չափազանց խոստուն է իրանական մեդիայում «պտտվող» մի հոդված, որը վերնագրված է «Ղարաբաղյան հակամարտության սրացում շփման գծում. ԻՊ-ը նույնպես մտավ ասպարեզ» (Bayāt, 2016)⁷:

Երկրորդ կարևոր թեման *Իսրայելի գործունն է*: Խոսույթի այս տարրը ևս, ինչպես վկայում են մեր ուսումնասիրությունները, առավել բնորոշ է ԻՀՊԿ-ամերձ շրջանակներին: Այսպես՝ «Թասնիմ» լրատվական գործակալությունը 2016 թ. ապրիլի 6-

⁶ Ավելորդ չէ նշել, որ 2016 թ. հունվարին սաուդա-իրանական հարաբերություններում հերթական սրացումն էր տեղի ունեցել՝ Սաուդյան Արաբիայում հայտնի շիա քարոզիչ Նիմրա Ալ-Նիմրիի մահապատժի հետևանքով:

⁷ Հոդվածում «ԻԼԻՊ-ը Ղարաբաղ է գնում» ենթավերնագրի տակ «Մպուտնիկ» լրատվական գործակալությանը հղումով նշվում է, որ «ԻԼԻՊ (սիոնիստական «թաքֆիրի») կազմակերպության՝ ԱՀ-ից անդամները, որոնց թիվը հասնում է մոտ 100-ի, պատերազմի համար Սիրիայից ուղևորվել են Ղարաբաղի տարածաշրջան:

ին հրապարակում է «Սիոնիստական ռեժիմի՝ Ղարաբաղի ճգնաժամում ներգրավվածության նշանները» վերտառությամբ նյութ (Tasnim, 2016), իսկ «Մաշրեդ» լրատվական գործակալությունը դրանից մեկ օր առաջ խոսում էր *«Բաքվի և Երևանի միջև պատերազմի շարունակությունից Թել-Ավիվի ռեժիմի շահերի»* մասին՝ նշելով, որ *«Ադրբեջանն Իրանի հարևանը ու միաժամանակ թշնամին է և Բսրայելի համար Իրան տանող «հետնամուտք» է համարվում»* (Mashregh News, 2016, II):

Հատկապես Արցախյան՝ 44-օրյա պատերազմի հետ համեմատության համատեքստում կարևոր ենք համարում նշել, որ սրման այս՝ 2016 թ. շրջանում իրանական խոսույթում *«Ղարաբաղի՝ իսլամական հող»* լինելու մասին⁸ կամ *«որպես իսլամի հող Ղարաբաղն ազատագրելու»* վերաբերյալ խոսույթի տարրը մնում է լուսանցքային մակարդակում, և խոսույթում նշանակալի տեղ, որպես այդպիսին, չի զբաղեցնում (Տե՛ս օրինակ՝ Rāh-e Dānā, 2016): Այս բնույթի խոսույթում դիտարկվող շրջանում աչքի է զարնում մեկ այլ կարևոր հանգամանք ևս՝ անգամ Արցախը *«իսլամի հողերին վերադարձնելու»* կողմնակիցների դիրքորոշման մեջ առկա է մեկ հաստատուն գիծ՝ այն է՝ պատերազմը հնարավորինս շուտ կանգնեցնելը և ավելի մեծ սրացում թույլ չտալը (Mehr News Agency, 2016):

⁸ Հաճախադեպ են հղումները Գերագույն հոգևոր առաջնորդի *«Ղարաբաղն իսլամի հող է»* արտահայտությանը: Կոնկրետ այս ձևակերպումը, սակայն, հոգևոր առաջնորդի ելույթներում առկա չէ: Այնուամենայնիվ, այաթոլլահ խամենեյի 1993-1994 թթ. հրապարակային խոսքում կարելի է հանդիպել *«Ղարաբաղում հայերի ու Հայաստանի կողմից բռնաճնշված մուսուլմաններ»*-ի, *«Ադրբեջանի ժողովրդի նկատմամբ հայերի ագրեսիա»*-ի ևն մասին ձևակերպումների: Տե՛ս օրինակ՝ KHAMENEI.IR 1993; KHAMENEI.IR 1994:

Այս առումով երկու տասնամյակում կարգավորում չգտած ու վերստին ռազմական գործողությունների հասած հակամարտությունը առիթ է դառնում կրկին ու կրկին կարգավորման առկա՝ Միսկի խմբի ձևաչափը քննադատելու: Ըստ հիմնավորումների՝ սանձազերծված պատերազմը ապացուցում է այդ ձևաչափի «անարդյունավետությունը», ուստի անհրաժեշտ է, որ Իրանը գործուն քայլերի դիմի՝ կարգավորման գործընթացն իր ուսերին վերցնելու ուղղությամբ: Օրինակ՝ ծայրաստիճան պահպանողական «Քեյհան» օրաթերթում⁹ Միջին Արևելքի հարցերով փորձագետ Սաադոլլահ Ջարահին արդեն 2016 թ.ապրիլի 4-ին գրում էր, որ *«Իրանը, Ռուսաստանը և Թուրքիան Ադրբեջանի ու Հայաստանի հետ միասին կարող են Ղարաբաղյան ճգնաժամի և նման ճգնաժամերի լուծման համար ավելի լավ բանաձև ներկայացնել»* (Zāra'i, 2016), իսկ բարեփոխական «Շարդ»-ի էջերում տպագրվում էին ԱՄՆ-ում Իրանի դեսպանության նախկին անդամ և Իրանի Ազգային ճակատի խոսնակ Դավուդ Հերմիդաս-Բավանդի տեսակետներն առ այն, որ Իրանը կարող է *«նախորդ անգամվա նման»*¹⁰ կողմերի ներկայացուցիչներին Թեհրան հրավիրել, իսկ որպես լուծման բանաձև առաջարկում է Կիպրոսի օրինակը՝ սկզբնական շրջանում կռավիցիոն կառավարության ստեղծմամբ (Faršid, 2016):

⁹ «Քեյհան» օրաթերթը շատ հաճախ համարվում է Գերագույն հոգևոր առաջնորդի խոսափողը:

¹⁰ «Նախորդ անգամ»-ը վերաբերում է 1992 թ. Իրանի միջնորդական ջանքերին, որոնք, ըստ փորձագետի, ձախողվել են գլխավորապես Թուրքիայի պատճառով:

• Արցախյան հակամարտության վերաբերյալ ԻԻՀ ներքին խոսույթը 2020 թ. քառասունչորսօրյա պատերազմի համատեքստում

Դեռևս 2020 թ. հուլիսին հայ-ադրբեջանական շփման գծում մարտական գործողություններին զուգահեռ ԻԻՀ-ում քննարկման առարկա էին արդեն ոչ միայն մարտերը, այլ նաև Արցախյան հակամարտության ուղղությամբ հնարավոր զարգացումները: Այդ օրերին արդեն նկատվում են Թուրքիայի կողմից Սիրիայից վարձկան ահաբեկիչների՝ Ադրբեջան տեղափոխվելու մասին լուրեր (ISNA, 2020; TABNAK, 2020, I), զուգահեռաբար առավել լայն քննարկման առարկա է դառնում իսրայելական արտադրության ԱԹՄ-ների կիրառությունը, շեշտադրվում են հատկապես դրանց ոչնչացման դեպքերը և պատերազմից հետո Երևանում խոցված ԱԹՄ-ների ցուցադրությունը (Mashreg News, 2020, I):

Ադրբեջանի՝ Թուրքիայի հետ ռազմական համագործակցության խորացումը «Մաշրեդ» լրատվականի հրապարակած «հատուկ հաղորդման» հեղինակին դեռևս հուլիսի 20-ին հուշում էր, որ դա կապված է Ադրբեջանին *«նախկինից ավելի աջակցություն ցույց տալու և կամ Ղարաբաղի ճգնաժամը լուծելու ջանքերի հետ»*, և ցույց է տալիս Թուրքիայի՝ այս տարածաշրջանում Լիբիայից ու Սիրիայից հետո Ռուսաստանի շահերի դեմ մեկ այլ՝ նոր ճակատ ձևավորելու մտայնությունը (Mashreg News, 2020, II):

Մյուս կողմից, սակայն, փորձագիտական տիրույթում գերակշիռ էր մնում այն տեսակետը, որ *«դիվանագիտությունը Հայաստանի և Ադրբեջանական Հանրապետության հակամարտության լուծման միակ ճանապարհն է»* (Seyfoddini, 2020, I):

Քառասունչորսօրյա պատերազմի առաջին օրերից Իրանի կառավարությունը հավատարիմ մնաց այս «միակ ճանապարհով» շարժվելու համոզմանը՝ պաշտոնապես հանդես գալով չեզոք դիրքերից՝ հակամարտող կողմերին կոչ անելով դիտարկել բացառապես լուծման խաղաղ ճանապարհը (Infocom, 2020), իսկ ավելի ուշ նաև առաջարկելով իր միջնորդությունը¹¹: ԻԻՀ համար «ակտիվ չեզոքության» և քաղաքականությունն ամենաարդյունավետն էին համարում նաև Իրանի կառավարության հետ շաղկապվող մի շարք փորձագետներ: Այս վերլուծությունների շեշտադրումը դիվանագիտական ճակատում հակամարտության լուծման մեջ սեփական ներդրումն ունենալու և «միջնորդության» նախաձեռնության անհրաժեշտությունն էր: Այս պարագայում, ինչպես նշվում էր 2020 թ. հոկտեմբերի 5-ին «Դիփլոմասի-յե իրանի» կայքում հրապարակված «Ղարաբաղյան պատերազմ. Իրանի՝ որպես միջնորդ միջամտելու անհրաժեշտությունը» վերտառությամբ հոդվածում (հեղինակ՝ Ջավիդ Մոնթազերան, Նախագահին կից Ռազմավարական ուսումնասիրությունների կենտրոն¹²), «Իրանի խոցելիությունը կնվազի» և Իրանը կկարողանա տա-

¹¹ Տե՛ս օրինակ՝ Armlur 2020, ինչպես նաև հետագայում այս պլանը ներկայացնելու համար Իրանի փոխարտգործնախարար Աբբաս Արաղչիի տարածաշրջանային, կարելի է ասել, ուշացած շրջագայությունը:

¹² Նախագահին կից «Ռազմավարական ուսումնասիրությունների կենտրոնը» (CSS) ռազմավարական հարցերով իրանական ազդեցիկ վերլուծական կենտրոններից (Think Tank) մեկն է և ԻԻՀ նախագահի գրասենյակի վերլուծական թևը: Մինչ Մ.-Ջ. Ջարիֆի հայտնի հարցազրույցի հրապարակումը (2021 թ.) կենտրոնը ղեկավարում էր Հեսամոդդին Աշնան, որը նաև ԻԻՀ նախագահ Հասան Ռուհանիի խորհրդականներից էր և համարվում էր նրա վստահելի մարդկանցից մեկը: Հ. Աշնան նաև կապված է 2002 թ. հիմնված պրագմատիստ-կենտրոնամետ «Չափավորություն և զարգացում» կուսակցության հետ (որի ներկայացուցիչն է նաև Հ. Ռուհանին):

րաձաշրջանում «իր նկատառումները քննարկման առարկա դարձնել» (Montazerān, 2020): Այս ուղղությամբ քննարկման շրջանակներում խոսույթ է մուտք գործում նաև «2+3» (Հայաստան, Ադրբեջան + Ռուսաստան, Իրան, Թուրքիա) բանաձևով աշխատելու առաջարկը՝ որպես միջնորդական հնարավոր ձևաչափ (E'temād Online, 2020)^{13 14}:

Դիվանագիտական խաղից «դուրս չմնալու» համար ջանքեր ներդնելու անհրաժեշտությանը զուգահեռ, պատերազմի օրերին իրանական խոսույթում բաց և պարզորոշ արտահայտվում են նաև *ԻԻՀ անվտանգության վերաբերյալ մտահոգությունները*, որոնց շարքում էին առաջին հերթին Իրանի հյուսիսային ահմանների ուղղակի անվտանգությունը, դրանց հարևանությամբ վարձկան ահաբեկիչների ներկայությունը, թյուրքախոս բնակչության հետ կապված ներքին կայունության սպառնալիքները, Իսրայելի ռազմական ներկայությունը՝ հատկապես հետախուզական ԱԹՄ-ների տեսքով և այլն:

Այս առումով չափազանց ուշագրավ է, որ Իրանի տարածք «պատահականորեն» մուտք գործած ԱԹՄ-ների մասին խոսելիս հատկապես՝ Իրանի ՀՕՊ ուժերի կողմից երկրի օդային տարածքում այդ ԱԹՄ-ների խոցումից հետո¹⁵), ըստ էության,

¹³ Ըստ էության, հենց այս առաջարկն էլ տարաձաշրջանային այցերի ժամանակ ներկայացրել էր Մ.-Ջ. Ջարիֆը: Այդ մասին տե՛ս Mohammadi, 2020:

¹⁴ Միևնույն ժամանակ, Ադրբեջանում ԻԻՀ նախկին ղեկավան և արտաքին քաղաքական հարցերով փորձագետ Մոհսեն Փաքայինն, օրինակ, խոսում էր (5 հոկտեմբերի, 2020 թ.) Թուրքիայի ակնհայտ կողմնակալության ու ուղղակի մասնակցության մասին՝ նշելով, որ «*Իրանը Թուրքիայից առավել անկողմնակալ է*» և «*Թուրքիան այս ուղղությամբ միջնորդության հնարավորություններ չունի*» (Xāledī, 2020):

¹⁵ Այդպիսի դեպքերից ամենաքննարկվածն, իհարկե, ադրբեջանական կողմին պատկանող իսրայելական արտադրության Harop տեսակի ԱԹՄ-ի խոցումն էր Արդաբիլ նահանգում, տե՛ս օրինակ՝ TABNAK, 2020, II:

բազմիցս ընդգծվում է դրանց «սիոնիստական» «լրտեսական» լինելու հանգամանքը, և որոշ տեղերում անգամ հիշատակվում, որ դրանց իրական նպատակակետը Իրանի միջուկային ձեռնարկություններն են (Telegram Channel “Axbār-e Surie”, 2020):

Վարձկան ահաբեկիչների՝ ռազմական գործողությունների գոտում ներկայությունը ևս Իրանի գլխավոր մտահոգություններից էր: Այսպես, օրինակ՝ ազգայնական ճակատի՝ ԻԻՀ կառավարության կողմից առավել գործուն քայլեր պահանջող հայտնի փորձագետներից Սալար Սեյֆոդդինին գրում էր, որ *«այժմ հյուսիսարևմտյան սահմանների հարևանությամբ ահաբեկիչների և թշնամական զինված ուժերի ներկայությունը Իրանի ազգային անվտանգության համար մեծագույն սպառնալիք է դարձել»*, ուստի պետք է, որ *«Արաքսից այն կողմ»* տարածքներում կայունություն ապահովելու քայլեր ձեռնարկվեն (Seyfoddini, 2020, II):

Միևնույն ժամանակ, մինչ երկրի նախագահն ու դիվանագիտական գերատեսչությունը ջանում էին միջնորդության և «ակտիվ չեզոքության» քաղաքականության շրջանակներում լուծումներ և ազդեցության ընդլայնման տարբերակներ գտնել¹⁶, ուժային կառույցներն (մասնավորապես՝ ԻԻՀ Բանակը և ԻՀՊԿ-ն) գործնական ու տեսանելի քայլեր էին ձեռնարկում՝ Իրանի հյուսիսարևմտյան սահմանների երկայնքով նշանակալի ուժեր և զրահատեխնիկա կենտրոնացնելով

¹⁶ Այս առումով հարկ է նշել նաև, որ, ըստ երևույթին, Իրանում ի սկզբանե թերագնահատել էին պատերազմի ծավալները, իսկ ապա սխալվել Ռուսաստանի ներգրավման վերաբերյալ գնահատականներում՝ կարծելով, որ այդ երկիրը ևս անմիջականորեն կմտնի հակամարտության մեջ Հայաստանին աջակցելու:

(Donyā-ye Eqtesād, 2020): Զուգահեռաբար այս կառույցներին կից մեղիա ռեսուրսները ևս ժամանակ առ ժամանակ հրապարակում էին բավական կոշտ տեքստեր՝ վերոնշյալ սպառնալիքներին դիմագրավելու անհրաժեշտությունը շեշտելով (Telegram Channel “Axbār-e Surie”, 2020):

Անվտանգային սպառնալիքների, ինչպես նաև խոսույթի նոր տարածում գտնող տարրերի առումով հարկ է հիշատակել նաև պատերազմի ընթացքում Իրանի՝ նշանակալի *թյուրքա-խոս բնակչություն ունեցող որոշ քաղաքներում* (հիմնականում՝ Թավրիզ, նաև Զանջան, Արդաբիլ) տեղի ունեցած *հավաքներն ու բողոքի ցույցերը*՝ «Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության պաշտպանության», ինչպես նաև «Իրանի տարածքով դեպի Հայաստան զենքի մատակարարումը կանգնեցնելու» պահանջներով ու «Ղարաբաղը մերն է, մերն է մնալու»-ից մինչև «Ադրբեջանը մեկ լինի, Թավրիզը մայրաքաղաքը լինի», «Նորդուրը¹⁷ պետք է փակել», «Հայերին աջակցելը հանցագործություն է» և այլ նմանատիպ կարգախոսներով (Mashregh News, 2020, III; Gunaz.TV, 2020; GADTB, 2020)¹⁸: Այս դրսևորումներից առավել հետաքրքրական են, սակայն, դրանց արձագանքները. այսպես, օրինակ՝ ԻՀՊԿ-ին մոտ կանգնած «Մաշրեղ»-ը 2020 թ. նոյեմբերի 1-ին դրանք որակում է որպես «*Իրանը բաժանելու դավադրություն՝ Ղարաբաղի ճգնաժամի*

¹⁷ Նորդուրդի սահմանին է գտնվում Հայաստան տանող իրանական անցակետը:

¹⁸ Որպես կանոն այս հավաքների փոքրաթիվ մասնակիցները «ազգայնական» ու «անջատողական» կարգախոսներ վանկարկելուն պես անմիջապես ցրվում էին ոստիկանական ուժերի կողմից, իսկ հիմնականում սոցիալական ցանցերում և որոշ հայտնի քարոզչական հարթակներով տարածվող Հայաստանին զենքի մատակարարման վերաբերյալ մեղադրանքներն էլ պաշտոնապես հերքվել էին:

պատրվակով՝ ընդգծելով, որ «պարսկալեզու հակաիրանական լրատվամիջոցները Ղարաբաղում ճգնաժամի մեկնարկից ի վեր հարձակման են ենթարկում ազգային միասնությունը» (Mashreg News, 2020, IV):

Պատերազմի ընթացքում հրապարակված ուշադրության արժանի տեքստերի շարքում հարկ է նշել նաև Իրանի գերագույն հոգևոր առաջնորդ Ալի Խամենեյի միջազգային հարցերով խորհրդական, նախկին արտգործնախարար Ալի Աքբար Վելայաթիի՝ «Քեյհան» օրաթերթին տված հարցազրույցը, որտեղ նա, ըստ էության, երկրորդում է հակամարտության շուրջ ԻԻՀ պաշտոնական դիրքորոշումը. *«ինչպես որ դեմ ենք սիոնիստական ռեժիմի կողմից Պաղեստինի օկուպացիային, նույնպիսի դիրքորոշում ունենք նաև այստեղ»:* Միևնույն ժամանակ՝ Վելայաթին շեշտում է, որ *«լուծման ճանապարհը որևէ պարագայում ռազմականը չէ, այլ պետք է քաղաքական ճանապարհով լուծվի, ուստի մենք յուրաքանչյուր կողմից ցանկացած ռազմական քայլի դեմ ենք» (Keyhan, 2020):*

Ուշադրության կենտրոնում հայտնվեց նաև սեպտեմբերի 30-ին երկրի հյուսիսարևելյան նահանգներում Գերագույն հոգևոր առաջնորդի չորս ներկայացուցիչների համատեղ հայտարարությունը, որտեղ նշվում է, որ *«Ադրբեջանի կառավարությունն այդ տարածքը վերադարձնելու համար լիովին օրինական է վարվել»¹⁹:* Միևնույն ժամանակ, և որ հատկանշական է՝ նշվում է, որ *«այժմ էլ Ադրբեջանի՝ Նախիջևան հասնելու միակ ցամաքային ճանապարհն ԻԻՀ տարածքն է, որն Իրանը մեծահոգաբար տրամադրում է Ադրբեջանական պետության»*

¹⁹ Ավելորդ չէ նշել, որ այս համատեքստում «ՄԱԿ-ի անվտանգության խորհրդի չորս բանաձևեր»-ի մասին հիշատակումների պակաս իրանական խոսույթում չկա:

նը»՝ ավելացնելով, որ Իրանին դավաճանության մեջ մեղադրողները երկու երկրների բարեկամության թշնամիներն են, ուստի պետք է զգայուն լինել «հոգեբանական պատերազմի» նկատմամբ ևս (Fars News Agency, 2020):

Հոգևոր առաջնորդի ներկայացուցիչների այս հայտարարության վերաբերյալ մի քանի օր անց բարեփոխական «Շարդ» օրաթերթում էթնիկ հարցերով հետազոտող ու ճանաչված լրագրող Էհսան Հուշմանդը, պաշտպանելով ԱԳՆ-ի չեզոք մոտեցումը, նշում էր, որ նման հայտարարությունները վնասում են միջնորդական որևէ ջանքի, ինչպես նաև կարող են անվտանգային լուրջ մարտահարավերներ ստեղծել: Հոդվածի ավարտին Է. Հուշմանդը նշում է, որ *«իշխանական գերատեսչությունները պետք է լրջորեն և առանց ձևականությունների աշխատեն իրենց մասերը ներդաշնակելու ուղղությամբ»* (Hušmand, 2020):

Կարծում ենք, որ մոտեցումների ներդաշնակման մասին այս հիշատակումը կարելի է առանձնացնել որպես հիմնական բնութագրական գիծ Արցախյան 44-օրյա պատերազմի ընթացքում ԻԻՀ ներքին խոսույթի համատեքստում: Վերը բերված օրինակներում այս բազմազան կարծիքներն, ըստ էության, բավական տարբեր դիրքորոշումների ցուցիչ կարող են լինել: Չնայած այս հանգամանքին՝ պատերազմի արդյունքների ընկալման առումով կարծիքները բավական միատարր են դառնում. սա ցույց տալու համար բավական է հիշատակել միջազգային հարաբերությունների հետազոտող Էհսան Մովահեդիանի բնորոշումը՝ նոյեմբերի 13-ին ԻՀԴԿ-ի տեսակետներն արտահայտող «Ֆարս» լրատվականում նոյեմբերի 9-ի եռակողմ հայտարարության վերաբերյալ՝ որակելով այն որպես *«չարաբաստիկ իրադարձություն»*:

Այսպիսով՝ եթե 2016 թ. Քառօրյա պատերազմի ընթացքում ներքիթանական խոսույթը կարելի է բնութագրել ընդհանուր, ինչ-որ չափով հայամետ գծերով կամ շեշտերով, ապա 2020 թ. Քառասունչոսօրյալի դեպքում միատարրության կամ ՀՀ հանդեպ «դրական շեշտերի» մասին դժվար է խոսել²⁰:

Կարող ենք ասել, որ Արցախյան հակամարտության կողմերի նկատմամբ ԻԻՀ արտաքին քաղաքականությունը ձևավորվել է «հարևանների հետ սերտ հարաբերությունների հաստատման» քաղաքականության տրամաբանության շրջանակներում: Միևնույն ժամանակ, հարկ է նշել, որ ԻԻՀ պետական կառավարման բարդ համակարգում կառավարությունը արտաքին քաղաքականության ուղղությունը որոշող միակ կառույցը չէ, և ինչպես այս հանգամանքը, այնպես էլ քաղաքական տարբեր թևերի տեսակետներն արտացոլվում են նաև հակամարտության վերաբերյալ ներքին խոսույթում:

Անվտանգային առումով Արցախյան հակամարտության հարցը քննարկվում է այս ոլորտին առնչվող մի շարք մարտահրավերների՝ պանթյուրքիստական շարժումների ու անջատողականության սպառնալիքների, Իրանի համար թշնամական համարվող ուժերի (ինչպիսիք են Իսրայելը, ԱՄՆ-ն, Սաուդյան Արաբիան) ազդեցության և ներկայության, ահաբեկիչների ներգրավման հնարավորության և կամ ներկայության համատեքստում:

Արցախյան հակամարտության վերաբերյալ իրանական ներքին խոսույթում մշտապես առկա են արտաքին խաղացող-

²⁰ Բնականաբար, երբ խոսքը գնում է հայամետ դիրքորոշման մասին, ապա այստեղ պարզ է, որ այդ հատվածում հայ-իրանական շահերը համընկել են, ուստի ԻԻՀ դիրքորոշումը ստացել է հայամետ կամ ՀՀ հանդեպ դրական շեշտադրումներով:

ների և դրանց դերակատարության շուրջ քննարկումները: Մասնավորապես՝ Հայաստանը մեծմասամբ դիտարկվում է որպես Ռուսաստանի ազդեցության գոտի, իսկ Ադրբեջանական Հանրապետության պարագայում գերակա են հիշատակությունները Թուրքիայի աջակցության մասին: Հատկապես ուժային կառույցներին մոտ կանգնած անձանց և աղբյուրների խոսույթում «տարածքային ամբողջականության» սկզբունքի պաշտպանությունը զուգահեռվում է ազդեցություն ունենալու պայմանին, իսկ կրոնական գործոնը կիրառվում որպես այդ ազդեցությանը հասնելու գործիք:

2016 թ. ռազմական գործողությունների ընթացքում ԻԻՀ ներքին խոսույթում գերակշռում են Արցախի Հանրապետությանը դրական մոտեցմամբ տարրերը: Այս շրջանի ներիրանական խոսույթը հակամարտությանն ունեցած մոտեցումների առումով խորքում, ընդհանուր առմամբ միատարր է: 2020 թ. պատերազմի ընթացքում հնչեցված կարծիքներում և սրված հրապարակումներում բավական նկատելի են որոշում կայացնող ինստիտուտների մոտեցումների տարբերությունները: Մասնավորապես՝ ուրվագծվում են ԱԳՆ կողմից «ակտիվ չեզոքության» և «միջնորդության» քաղաքականության առաջնությունը ուժային կառույցների (հատկապես՝ ԻՀՊԿ-ի)՝ առավել անվտանգային թիրախներին ուղղված գործունեությանը զուգահեռ:

Պատերազմին ուղղակիորեն հաջորդող շրջանում ԻԻՀ ներքին խոսույթում ակնհայտ տարրեր են պատերազմի հանգուցալուծման արդյունքներից դժգոհությունն ու պատերազմի հետևանքով առաջացած և կամ սրված սպառնալիքների ահազնացման գնահատականներն, այդ թվում՝ տնտեսական

ոլորտում և հատկապես Ադրբեջան-Նախիջևան միջանցքի վերաբերյալ քննարկումների համատեքստում:

AHARON VARDANIAN,

Department of Iranian Studies, Faculty of Oriental Studies,

Yerevan State University, Lecturer,

e-mail: aharon.vartanean@gmail.com, aharon.vardanian@ysu.am

ANI MARGARYAN,

Master of Department of Iranian Studies,

Faculty of Oriental Studies, Yerevan State University,

e-mail: ani.margaryan3@ysumail.am

**PERCEPTION OF THE ARTSAKH CONFLICT IN THE INTERNAL
DISCOURSE OF IRI - FROM THE FOUR-DAY TO THE FORTY-FOUR-
DAY WAR (2016-2020)**

The examination of the views, analysis, and positions in the internal discourse of the IRI on the Artsakh conflict is important from the point of view of understanding the logic forming this country's approaches to the conflict. The approaches of policy-making institutions and various political parties are reflected in internal discourse through the views of individuals associated with them and through the main media resources.

During the military operations in 2016, the elements of a "positive approach" to the Artsakh Republic prevailed in Iran's internal discourse. These days, the Iranian discourse is also more homogeneous in terms of its approaches to the conflict. In terms of the opinions expressed and the publications made during the war in 2020, the differences in the approaches of the decision-making institutions were quite noticeable. Particularly, the Foreign Ministry was promoting a policy of "active neutrality" and "mediation" when in parallel the military power structures

(especially ICRC) were more focused on activities aimed at security targets.

The article discusses the above-mentioned peculiarities both in the context of the dynamics of changing the perception of the Artsakh conflict in the internal discourse, as well as in the context of its place in IRI's foreign policy and IRI-Armenia relations.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Byman D. L. [et al.], “Iran’s security policy in the post-revolutionary era”, RAND, 2001.

2. Asgari H., Do ru-ye sekke-ye Moskow dar tahavolāt-e jahāni [- Մոսկվայի դրամի երկու երեսն աշխարհի վերջին իրադարձություններում], *IRNA*, 05 ապրիլի 2016 թ., հասանելի է՝ <https://www.irna.ir/news/82022540/>, վերջին մուտքը՝ 29 հունիս 2022 թ.:

3. Amirahmadiān B., Kelid-e hal-e bohrān-e Qarebāy dar dast-e Rusie [Ղարաբաղի հակամարտությունը բանալին Ռուսաստանի ձեռքում], *Hamshahri Online*, 03, ապրիլ 2016 թ., հասանելի՝ <https://www.hamshahronline.ir/news/329368/>, վերջին մուտքը՝ 29 հունիս 2022 թ.:

4. Bayāt B., Tašdid-e monāqese-ye Qarebāy dar xat-e tamās: Daeš ham vāred-e ma’reke šod [Շման գծում Ղարաբաղյան հակամարտության սրացում. ԻՊ-ն նույնպես գործի մեջ մտավ], *IRIB News Agency*, 05 ապրիլ 2016 թ., հասանելի՝ <https://www.tribnews.ir/fa/news/-1085624/>, վերջին մուտք՝ 29 հունիս 2022 թ.:

5. Faršid Ā., Zaxm-e kohne-ye “Qarebāy” dar hamsāyegi-ye Irān [«Ղարաբաղ» հին վերքն Իրանի հարևանությամբ], *Ruznāme-ye Šarq*, 05 ապրիլ 2016, հասանելի՝ <https://sharghdaily.com/fa/main/detail/-89500/>, 29 հունիս 2022 թ.:

6. Gol-Mohammadi V., Qarebāy: nazm-e doqotbi-ye jadid dar Qafqāz-e Jonubi va češmandāz-e Torkie [Ղարաբաղ. նոր երկրներն հա-

մակարգի առաջացումը Հարավային Կովկասում և Թուրքիայի տեսակետը], *IRAS*, 20 ապրիլ 2016 թ., հասանելի՝ <http://www.iras.ir/fa/doc/note/1270/>, վերջին մուտք՝ 29 հունիս 2022 թ.:

7. Hušmand E., Yek bayānie darbāre-ye monāqeše-ye Qarebāy va čand porseš [Ղարաբաղյան հակամարտության վերաբերյալ մի հայտարարություն և մի քանի հարց], *Ruznāme-ye Šarq*, 04 հոկտեմբեր 2020 թ., հասանելի՝ <https://www.pishkhan.com/news/197531>, վերջին մուտք՝ 30 հունիս 2022 թ.:

8. Kāleji V.-K., Dalāyel o ab'ād-e bohrān-e axir-e Qarebāy [Ղարաբաղյան վերջին ճգնաժամի պատճառները], *IRAS*, 04 ապրիլ 2016 թ., հասանելի՝ <http://www.iras.ir/fa/doc/note/992/>, վերջին մուտք՝ 22 հունիս 2022 թ.:

9. Mohammadi H., Joziyyāt-e tarh-e Irān barāy-e Qarebāy [Ղարաբաղի համար Իրանի ծրագրի մանրամասները], *Ruznāme-ye Xorāsān*, 31 հոկտեմբեր 2020 թ., հասանելի՝ <https://www.pishkhan.com/news/-200561>, վերջին մուտք՝ 13 մայիս 2022 թ.:

10. Montazerān J., Jang-e Qarebāy, zarurat-e vorud-e Irān be 'onvān-e miānjigar [Ղարաբաղյան պատերազմը. Իրանի՝ որպես միջնորդ մուտքի վնասները], *Diplomasi-ye Irāni*, 05 հոկտեմբեր 2020 թ., հասանելի՝ <http://irdiplomacy.ir/fa/news/1995995/>, վերջին մուտք՝ 30 հունիս 2022 թ.:

11. Noruzpur Z., “Jang-e niyābati-ye Rusie va Torkie dar Qarebāy / Āyā Putin va Erdoyān enteqām migirand? Jahāangir-e Karami pāsox midahad [Միջորդավորված պատերազմ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև Ղարաբաղում. արդյո՞ք Պուտինն ու Էրդոդյանը վրեժ են լուծում. Ջահանգիր Գարիբին պատասխանում է հարցերին], *Khabar Online*, 09 ապրիլ 2016 թ., հասանելի է՝ <https://www.khabaronline.ir/news/525154/>, վերջին մուտք՝ 30 հունիս 2022 թ.:

12. Seyfoddini S., I, Diplomāsi tanhā gozine-ye hal-e monāqeše-ye Armanestān va jomhuri-ye Āzarbāyejān [ՀՀ և ԱՀ միջև հակամարտության լուծման միակ ճանապարհ դիվանագիտությունն է], *Ruznāme-*

ye *Šarq*, 14 հունիս 2020 թ., հասանելի՝ <https://sharghdaily.com/fa/Main/-Detail/267577/>, վերջին մուտքը՝ 29 հունիս 2022 թ.:

13. Seyfoddini S., II, Čerā “mantage-ye amn-e hāyel” dar šomālyarb-e kešvar barāy-e amniyyat-e meli zaruri ast? [Ինչու՞ է անվտանգության գոտին երկրի հյուսիս-արևմուտքում ազգային անվտանգության համար վտանգավոր], *Entekhab.ir*, 23 հոկտեմբեր 2020 թ., հասանելի է՝ <https://www.entekhab.ir/fa/news/581142/>, վերջին մուտքը՝ 29 հունիս 2022 թ.:

14. Soleymani A., Qarebāy sahne-ye dargiri-ye Torkiye va Rusie? [Ղարաբաղը Ռուսաստանի և Թուրքիայի հակամարտության թատերաբեմ], *Diplomasi-ye Irāni*, 06 ապրիլ 2016 թ., հասանելի՝ <http://irdiplomacy.ir/fa/news/1957729/>, վերջին մուտք՝ 29 հունիս 2022 թ.:

15. Xāledi M., “Forsat-e Tehrān barāy-e miānjigari dar bohrān-e Qarebāy, [Ղարաբաղյան ճգնաժամում Թեհրանի միջնորդ դառնալու հնարավորությունը], *Quds Online*, հրապ. 05 հոկտեմբեր 2020 թ., հասանելի է՝ <http://www.qudsonline.ir/news/722664/>, վերջին դիտում՝ 05 հունիս 2022 թ.:

16. Xān-Mohammadi Z., Taraf-e sevom dar bohrān-e Nāgorno Qarebāy [Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության երրորդ կողմը], *Diplomasi-ye Irāni*, 16 ապրիլ 2016 թ., հասանելի՝ <http://www.irdiplomacy.ir/fa/news/1958109/>, վերջին մուտքը՝ 29 հունիս 2022 թ.:

17. Zāra’i S., Dargiri-ye Qarebāy: darshā va dasthā (yāddāšt-e ruz) [-Հակամարտություն Ղարաբաղում. դասերը և ձեռքերը (օրվա վերլուծությունը)], *Keyhan*, 04 ապրիլ 2016 թ., հասանելի է՝ <http://kayhan.ir/fa/news/71513/>, վերջին մուտքը՝ 29 հունիս 2022 թ.:

Էլեկտրոնային մամուլ (առանց հեղինակի նշման).

18. Իրանը պատրաստ է օգտագործել իր բոլոր կարողությունները զինադադար հաստատելու ուղղությամբ. հայտարարություն,

Infocom, 27 սեպտեմբերի, 2020 թ., հասանելի է՝ <https://infocom.am/-Article/37298>, վերջին մուտքը՝ 30 հունիս, 2022 թ.:

19. Իրանը պլան է մշակել, որը «կարող է վերջ տալ դարաբաղյան հակամարտությանը», *Armlur*, 5 հոկտեմբեր, 2020 թ., հասանելի է՝ <https://armlur.am/1048299/>, վերջին մուտքը՝ 30 հունիս, 2022 թ.:

20. Āberurizi-ye pahpād-e poredde'a-ye esrāyili dar moqābel-e mušak-e 50-sāle / Āz Hermes tā Eskāy estrāyker: arzeš-e šekārḥā-ye padāfand-e Armanestān az 150 miliun dolār gozašt + 'aks [Իսրայելական զերթանկարժեք ԱԹՄ-ի խայտառակությունը 50 տարեկան հրթիռի դեմ/ Հերմեսից Սքայ Սթրայքեր. հայկական ՀՕՊ ուժերի «ոքսի» արժեքն անցել է 150 մլն դոլարը + նկարներ], *Mashregh News*, 1, 25 հունիս, 2020 թ., հասանելի՝ <https://www.mashreghnews.ir/news/1098356/>, 29 հունիս 2022 թ.:

21. Āmrikā dar monāqeše-ye Qarebāy če naqši dārad? [Ամերիկյան Ղարաբաղյան հակամարտության մեջ ի՞նչ դերակատարություն ունի], *Mashregh News*, 1, 04 ապրիլ 2016 թ., հասանելի՝ <https://www.mashreghnews.ir/news/552478/>, վերջին դիտում՝ 29 փետրվարի, 2022 թ.:

22. Āyāz-e tajammo-e hemāyati az āzādsāzi-ye Qarābāy va e'terāz be “bastan-e marz-e Norduz-vidio” dar Tabriz [Թավրիզում, ի աջակցություն Ղարաբաղի ազատագրման և Նորդուզի անցակետի փակման, ցույցերի մեկնարկը տրվեց-տեսագրություն], *Gunaz.TV*, 18 հոկտեմբեր, 2020 թ., հասանելի՝ <https://www.gunaz.tv/fa/new/tabriz-1603031557>, վերջին մուտքը՝ 15 մայիս, 2022 թ.:

23. Bayānie-ye mohem-e namāyandegān-e vali-e faqih dar šomāl-e yarb-e kešvar darbāre-ye bohrān-e Qarebāy [Ղարաբաղի ճգնաժամի վերաբերյալ երկրի հյուսիս-արևմուտքի հոգևոր առաջնորդի ներկայացուցիչների կարևոր հայտարարությունը], *Fars News Agency*, 30 սեպտեմբեր, 2020 թ., հասանելի է՝ <https://www.farsnews.ir/azarbaijan-sharghi/news/13990709001283/>, վերջին մուտքը՝ 30 հունիս, 2022 թ.:

24. Bohrān-e Qarebāy: xosumati be qedmat-e yek qarn + tasāvir [Ղարաբաղյան ճգնաժամ. թշնամություն՝ մեկդարյա հնությանը], *Mashregh News*, II, 05 ապրիլի 2016 թ., հասանելի է՝ <https://www.mashreghnews.ir/news/552838/>, վերջին մուտք՝ 30 հունիս, 2022 թ.:

25. Čalešhā-ye yek bohrān-e farāmuš šode [Մոռացված ճգնաժամի մատահրավերները], *Quds Online*, 05 ապրիլ 2016 թ., հասանելի՝ <https://www.qudsonline.ir/news/364745/>, վերջին մուտք՝ 29 հունիս 2022 թ.:

26. Didār-e āqā-ye Heydar A’lief ra’isjomhur-e Āzarbāyejān bā rahbar-e enqelāb [ԱՀ նախագահ Հեյդար Ալիևի հանդիպումը հեղափոխության առաջնորդի հետ], *KHAMENEI.IR*, 02 հուլիս, 1994 թ., հասանելի է՝ <https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=11233>, վերջին մուտք՝ 29 հունիս, 2022 թ.:

27. E’zām-e goruhhā-ye mosallah-e suri vābaste be Torkie be Āzarbāyejān [Թուրքիայի հետ շաղկապված սիրիական զինված խմբավորումները տեղակայվում են Ադրբեջանում], *TABNAK*, I, 21 օգոստոս, 2020 թ., հասանելի՝ <https://www.tabnak.ir/fa/news/991991/>, վերջին մուտք՝ 29 հունիս, 2022 թ.:

28. Kodām yegānhā-ye nezāmi-ye Irān be marzhā-ye šomāl-e yarb e’zām mišavad? [ԻՐՀ ԶՈւ-երի ո՞ր ստորաբաժանումներն են սահմանի հյուսիս-արևմուտք տեղափոխվել], *Donyā-ye Eqtesād*, 11 հոկտեմբեր, 2020 թ., հասանելի՝ <https://www.donya-e-eqtesad.com/fa/tiny/news-3709702>, վերջին մուտք՝ 30 հունիս, 2022 թ.:

29. Mājarā-ye pahpād-e esrāyili-ye soqut karde dar xāk-e Irān [Իսրայելական ԱԹՄ-ի կործանման պատմությունն Իրանում], *TABNAK*, II, 15 հոկտեմբեր, 2020 թ., հասանելի՝ <https://www.tabnak.ir/fa/news/1009143/>, վերջին մուտք՝ 30 հունիս, 2022 թ.:

30. Manāteq-e ešyāli-ye Āzarbāyejān bāyad taxlie šavad ammā rāh-e hal-e ān nezāmi nist [Ադրբեջանի բնագավառված շրջանները պետք է ազատվեն, սակայն դրա լուծման ճանապարհը ռազմականը չէ],

Keyhan, 05 հոկտեմբեր 2020 թ., հասանելի է՝ <http://kayhan.ir/fa/news/-200232/1969>, վերջին մուտք՝ 30 հունիս, 2022 թ.:

31. Mohemtarin ātašbas-e Āsyā-ye miāne šekast/Barresi-ye pišine-ye tārixi-ye neza'-e Qarebāy [Միջին Ասիայում կարևորագույն զինադադարը խախտվեց/ Ղարաբաղյան հակամարտության պատմական ուսումնասիրություն], *Mehr News Agency*, 05 ապրիլի, 2016 թ., հասանելի՝ <https://www.mehrnews.com/news/3590663/>, վերջին մուտք՝ 29 հունիս, 2022 թ.:

32. Qarebāy xāk-e eslām ast / Az dasthā-ye pošt-e parde-ye Esrāyil tā mājarājuyi-ye Torkie / Xāb-e zemestāni-ye dastgāh-e diplomāsi-ye dolat-e Rowhāni [Ղարաբաղն իսլամի հող է / Իսրայելի անտեսանելի ձեռքերից մինչև Թուրքիայի արկածախնդրություն / Ռոհանիի կառավարության դիվանագիտական ապարատի ձմեռային քունը], *Šabake-ye etelā' resāni-ye Rāh-e Dānā*, 04 ապրիլի, 2016 թ., հասանելի է՝ <https://www.dana.ir/news/692844.html/>, վերջին մուտք՝ 29 հունիս, 2022 թ.:

33. Sarnaxhā-ye dexālat-e režim-e sahyunisti dar bohrān-e Qarebāy [Ղարաբաղյան ճգնաժամում սիոնիստական ռեժիմի մասնակցությանն հիմքերը], *Tasnim News Agency*, 06 ապրիլ, 2016 թ., հասանելի՝ <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1395/01/18/1041072/>, վերջին դիտումը՝ 29 հունիս, 2022 թ.:

34. Soxanrāni-ye rahbar-e enqelāb dar ejtemā'-e a'zim-e mardom-e Tabriz [Հեղափոխության առաջնորդի ելույթը Թավրիզի հանրության առաջ], *KHAMENEI.IR*, 27 հուլիս, 1993 թ., հասանելի է՝ <https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=10527>, վերջին մուտք՝ 29 հունիս, 2022 թ.:

35. Tajammo'āt-e mahdud dar Tabriz, Ardabil va Zanjān dar hemāyat az mosalmānān-e Qarebāy + film [Փոքրաթիվ ցույցեր Թավրիզում և Ջանջանում՝ ի աջակցություն Ղարաբաղի մուսուլմաններին], *Mashregh News*, III, 01 հոկտեմբեր, 2020 թ., հասանելի՝ <https://www.mashreghnews.ir/news/1125177/>, վերջին մուտք՝ 30 հոկտեմբեր, 2022 թ.:

36. Taqābol-e nezāmi-ye Rusie va Torkie be Qarebāy resid / Āz pahpādhā-ye esrāyili tā tupxāne-ye rusi: hāmiān-e xāreji dar monāze'e-ye Āzarbāyejān va Armanestān če mikonand? + tasāvir va naqše, [Ռուս-թուրքական ռազմական առճակատումն հասավ Ղարաբաղ/ իսրայելական ԱԹՄ-ներից մինչ ռուսական հրետանի. օտարերկրյա աջակիցները ՀՀ և ԱՀ հակամարտությունում ի՞նչ են անում + տեսագրություն և քարտեզ], *Mashregh News, I*, 07 հոկտեմբեր, 2016 թ., հասանելի՝ <https://www.mashreghnews.ir/news/1095855/>, վերջին մուտք՝ 29 հունիս 2022 թ.:

37. Taqābol-e nezāmi-ye Rusie va Torkie be Qarebāy resid / Āz pahpādhā-ye esrāyili tā tupxāne-ye rusi: hāmiān-e xāreji dar monāze'e-ye Āzarbāyejān va Armanestān če mikonand? + tasāvir va naqše [Ռուս-թուրքական ռազմական առճակատումն հասավ Ղարաբաղ/ իսրայելական ԱԹՄ-ներից մինչ ռուսական հրետանի. օտարերկրյա աջակիցները ՀՀ և ԱՀ հակամարտությունում ի՞նչ են անում + տեսագրություն և քարտեզ], *Mashregh News, II*, 20 հուլիս 2020 թ., հասանելի՝ <https://www.mashreghnews.ir/news/1095855/>, 29 հունիս, 2022 թ.:

38. Tāsīsāt-e hastei-ye Bonāb va sarneguni-ye pahpād-e režim-e sahyunisti [Բոնաբի միջուկային օբյեկտը և սիոնիստական ռեժիմի ԱԹՄ-ի խոցումը], *Telegram Channel Axbār-e Surie*, 29 սեպտեմբեր, 2020թ., հասանելի՝ <https://t.me/syriankhabar/18303>, 14 մայիս, 2022 թ.:

39. Tazāhorāt-e mellat-e tork-e Āzarbāyejān dar Tabriz bā xāst-e baste šodan-e Norduz [Ատրպատականի թուրք ժողովրդի ցույցերը Թավրիզում՝ Նորդուզի անցակետը փակելու պահանջով], *GADTB*, 18 հոկտեմբեր, 2020 թ., հասանելի՝ <https://gadtb.com/fa/-تظاهرات-ملت-ترك-آذربايجان-در-تبريز-با-خاستگاه-شودن-نوردوز>, վերջին մուտք՝ 29 հունիս, 2022 թ.:

40. Torkie šebh-e nezāmiān-e suri be Āzarbāyejān e'zām mikonad [-Թուրքիան սիրիական հաբեշական խմբերին Ադրբեջան է ուղարկում], *ISNA News*, 19 հուլիս, 2020 թ., հասանելի՝ <https://www.isna.ir/news/99042921319/>, վերջին մուտք՝ հունիս 29, 2022 թ.:

41. Towtee-ye tajziye-ye Irān be bahāne-ye bohrān-e Qarebāy [Ղա-
րաբաղի ճգնաժամի պատրվակով Իրանը մասնատելու դավադրու-
թյուն], *Mashregh News*, IV, 01 նոյեմբեր, 2020 թ., հասանելի՝
<https://www.mashreghnews.ir/news/1137617/>, վերջին մուտքը՝ 30 հոկ-
տեմբեր, 2022 թ.:

42. Zarif bāyad bā safar be mantaqe naqš-e Irān rā dar Qarebāy
fa'altar konad [Զարիֆը, տարածաշրջան այցով, պետք է Իրանի դերա-
կատարությունը Ղարաբաղում ավելի գործնական դարձնի], *E'temād
Online*, 08 հոկտեմբեր, 2020 թ., հասանելի՝ [https://etemadonline.com/-
content/437589/](https://etemadonline.com/-content/437589/), վերջին մուտքը՝ 30 հունիս, 2022 թ.:

